

Oral History Kosovo

INTERVJU SA MEHMETOM KRAJOM

Priština | Date: 4. novembra 2014

Trajanje: 130 minuta

Prisutni:

1. Mehmet Kraja (Intervjuisani)
2. Jeta Rexha (Intervjuisala)
3. Kaltrina Krasniqi (Intervjuisala/Kamera)

Oznake komentara ne verbalne komunikacije u transkriptu:

() – emotivna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava gestikulacijom

Ostale oznake u transkriptu:

[ ] – dodatak teksta kako bi se olakšalo shvaćene

Fusnote su dodatni od strane uredništva kako bise davali podaci o naseljima, imenima ili mestima.

Detinjstvo

Mehmet Kraja: Rođen sam... proveo sam detinjstvo, do moje petnaeste godine, u Krajini, to je područje u okolini Skadarskog jezera. Bilo je to detinjstvo slično detinjstvima ljudi koji pripadaju mojoj generaciji, teško detinjstvo sa mnogo želja i malo mogućnosti. Mesto u kome sam odrastao je bilo nekako specifično mesto, to je pogranično područje pored Skadarskog jezera. Postoji protivrečnost u njemu. To je jedno jako lepo područje, veoma prijatno, ali se jako teško živi. Ta unutrašnja protivrečnost me je možda pratila celog života zato što sam uvek u sebi nosio suprotnosti između onoga što je idealno i onoga što...i nemogućnosti da čovek to postigne. To je nešto što vremenom postaje delom ljudske naravi.

Ipak, iz tog perioda pamtim zanimljive stvari, neke stvari su...graniče se sa magičnim ostvarenjem, ja bih rekao, jer sam književnik i misli mi idu na tu stranu. To su stvari koje dobijaju gotovo čudesnu dimenziju. Ljudi su tamo živeli u jednom relativno...krajnje zatvorenom svetu. Prekoputa nam je bio Skadar u koji nikad nismo išli i koji smo uvek gledali sa naših visina, i svi naši ljudi su sanjali o njemu, ali nisu imali pravo da ga dožive. Onda to vremenom dobija...ta granica koja je delila naš kraj od Albanije ponegde počinje da dobija mitske razmere i ponekad dobija čudne razmere jedne fantazmagorije.

Znam samo jednu stvar, bio je jedan naš stari rođak, jako ga se dobro sećam – Selim. On je mislio da sunce izlazi iz jedne rupe na Maranaju – Maranaj su planine iznad Skadra – i zalazi u drugu rupu iza Rumije. I to je svet, nema drugog, to je ceo svet. Ako je put prema Skadru bio zatvoren, on nikad nije napustio selo, nigde nije otišao celog svog života. Ovi ljudi su u svojoj glavi imali samo Skadar i ništa više od toga. Integrisali su se sa jako puno poteškoća, jako kasno su počeli da se integrišu u ta područja gde ih je istorija ostavila da realno, politički žive. To je područje u kome su se granice menjale i granica je bila prokletstvo i istovremeno bila je legenda...oko nje su nastajale i legende, to je bio mit.

Sećam se diverzanata koji su prelazili na drugu strane granice, prelazili su na obe strane...posebno oni koji su dolazili iz Albanije, prelazili bi put noću kada su se čuli pucnji iz automatske puške, to je bilo tokom mog ranog detinjstva kada su odnosi sa Albanijom bili jako teški i kada su se obe strane ponašale diverzantski jedna prema drugoj. Ponekad mi se čini kao da je to sve bilo pre hiljadu godina, ali realno nije, nije bilo hiljadu godina, prošlo je nešto više od...možda pedeset godina, ali ne više od pedeset, šezdeset godina. Dakle, to su realna dešavanja kojih se ja sećam iz detinjstva.

Dakle, radi se o takvom detinjstvu... Sem toga, to mesto je živelo u (tragediji), često u (tragediji), raspadalo se u tragediji koju uzrokuju velike ideje. Velike ideje koje, kada se prelamaju na mala mesta,

uzrokuju tragediju. Komunizam, fašizam... dakle, kada dolaze u mala mesta, uzrokuju veliko rasulo, uzrokuju velike nevolje.

Bio je jedan učitelj na kursu, na skupu socijalista... održavao je sastanke u selu, s vremena na vreme je govorio i plašio se da ne napravi neku grešku dok govori. I kada...da bi nekako smirio situaciju i da bi sebi učinio uslugu, popeo bi se sa obe noge na stolicu i povikao: „Živeo komunizam!“ ili „Živeo socijalizam!“ Mislim, to bi se desilo kada je video da je možda nešto pogrešio, pa da poboljša svoj položaj.

To su situacije kroz koje sam prolazio do gimnazije. Zatim sam išao u gimnaziju u Ulcinju. Da bi se stiglo u Ulcinj, prvo treba, prvo je trebalo ići čamcem preko jezera do Virpazara (u originalu piše Novi Pazar ali se očito misli na Vizpazar), a posle se vozom išlo do Bara i onda dalje autobusom. To je put koji je trajao ceo dan, osim zimi kada je bilo snega i kada smo išli preko planina do Ulcinja, trebalo je nekih četiri i po sata peške i onda smo morali da nastavimo još malo autobusom i tako se stizalo u Ulcinj.

U Ulcinju sam proveo četiri godine rane mladosti. To su bile godine kao kod svih mladih, takozvane godine snova, to su godine snova. Po prvi put se čovek suočava sa jednim čudnim osećanjem, sa beskonačnošću kao što je more. More je jedna jako čudna metafora, koje te, kada ga prvi put vidiš, ostavlja nemim i nemaš reči kojima možeš da ga opišeš i čini ti se da si jako mali naspram njega, dakle takav sam osećaj imao. Onda počinješ da saznaješ razne priče o tom mestu i te priče su... Ponekad ti se čini kao da vidiš u ono što čitaš u knjigama – konjanike, bitke, srednjovekovne ratove. Kao da će se, ako malo zatvoriš oči, oni odjednom pojaviti zato što su tvrđava i Ulcinj iz tog vremena imali malo stanovnika, to je bio grad s malo stanovnika.

To je idealizovana strana, gde ja idealizujem Ulcinj, s druge strane je postojao jedan jako ozbiljan problem u Ulcinju. To je bio politički problem, Ulcinj je bio albanski grad u kome se govorilo i učilo na srpskom. Mi smo bili sa sela i dolazili smo tamo da učimo na albanskom. Otvorila se gimnazija, u gimnaziji nije bilo nijednog učenika iz Ulcinja u albanskom odeljenju, svi su bilu u srpskom, srpsko-hrvatskom kako se tada zvalo. I to je bilo jako teško stanje, do kraja gimnazije tokom te četiri godine, nije bilo nijednog učenika koji je prešao u albansko odeljenje. Posle su se otvorili...počelo je da bude drugačije...stvorila se drugačija klima. Bila je teška politička klima, to se dešava negde između 1967. i 1971. godine. Klima koja je stvorena na Kosovu počela je da se oseća i tamo. Ta klima se stvarala na Kosovu kroz pokrete 1968, već od 1966. godine.

Sećam se '68, ako se ne varam, bilo je to posle demonstracija u Prištini i njihov odjek se čuo i uprkos malom broju ljudi koji su ih organizovali. Međutim, znam da je predsednik opštine bio direktor gimnazije, i on je prethodno održao sastanak na kojem je odlučno izjavio da će albanska zastava da se vijori pored jugoslovenske i crnogorske. Dakle, mi smo to interpretirali ovako, pošto smo bili jako mladi, da oni žure da postave zastavu pre nego što bismo je mi postavili nasilno ili putem nekog... oduzeli su nam argument, naprosto su nam ga oduzeli iz ruku i isterali nas napolje.

To je bilo nastojanje da se stvori novi identitet i nova klima, da Ulcinj počne da funkcioniše malo drugačije. U gimnaziji je bilo zaista teško. Gimnazija je trebalo da bude na albanskom, jezik na kome je trebalo da učimo je bio albanski, ali smo većinu predmeta slušali na srpskom, nedostatak kadra, pritisak, tokom čitavog školovanja. Dolazili su razni profesori, ne samo emigranti iz Albanije, ne samo

oni koji su bili nepodobni, dakle stalno smo bili pod pritiskom koji nije dolazio direktno od strane vlasti, sve je bilo legalno. Pritisak je dolazio od pokreta koji su bili tajni, bliski vlasti i unutar same države. To je trajalo do 1971. godine. '71. godine sam došao u Prištinu, ovu Prištinu koju vidite (okreće glavu ka prozoru). Zapravo, ovo ovde (pokazuje prstom), ova Viša pedagoška škola koja se ovde vidi, postojala je i tada, ova ulica je bila u blatu. Ovo naselje je bilo u izgradnji, gornji deo Aktaša, sećam se toga jako dobro. Postojalo je pozorište, jako se dobro sećam. Restoran Union se nalazio tamo, između pozorišta i Uniona je prolazio smrdljivi potok.

Priština je dobila urbanu strukturu... Oni koji se toga sećaju, Prištevci stariji od mene znaju to jako dobro. Sa predsednikom opštine Nazmijem Mustafom Starim, kako su ga zvali, zato što je i bio star. Taj starac je dao ovu urbanu strukturu koja postoji, ovakvu kakva je, ove glavne ulice koje postoje, napravljene su negde '73. i '74. godine, čini mi se... Da, tada negde između '71. i '74. godine kada sam bio student, dakle tada je poprimilo ovaj oblik, ovu strukturu. To je bilo vreme potpune autonomije Kosova, to je bio period izgradnje institucija, poput...Radio Prištine, izdavačke kuće... zgrade fakulteta koje su nastale...sve strukture institucija koje danas imamo, i one državne i ostale, kulturne i administrativne institucije su uglavnom izgrađene tokom tog perioda, dakle tokom perioda autonomije. I onda se to tako nastavilo... do današnjih dana.

Mladost

Mehmet Kraja: Završio sam studije književnosti, ali ne znam... Imam jednu neprijatnu priču da ispričam, kada sam rekao profesoru u gimnaziji, u ulcinjskoj gimnaziji, da želim da studiram književnost, stali su malo... zato što sam bio dobar đak, imao sam dobre ocene iz prirodnih nauka poput fizike, matematike... „Kako? Kako književnost?“, „Eto, tako želim“. Niko nije mislio da ću to da studiram, uglavnom su književnost upisivali slabiji učenici ili prosečni učenici, ili oni iz društvenih nauka... Imali smo neki... dobar đak mora da upiše prirodne nauke i to je bilo to, znalo se! Tako da sam ja upisao književnost!

Počeo sam da radim pre završetka studija. Najpre sam bio glavni urednik u „Bota e Re“ i istovremeno sam primljen kao novinar u... „Bota e Re“ je bio studentski list. Bio sam glavni urednik „Bota e Re“ od 1974. do 1976, dve godine. Onda su me proterali. Proterali su me oni koji su danas uticajni ljudi u politici. Zapravo su govorili da će nas sve, celu redakciju da strpaju u zatvor, izbegli smo zatvor, ali su nas na brzaka proterali odatle. Bilo je to vreme liberalizacije na Kosovu. Moramo da prihvatimo tu činjenicu. Ali, s druge strane, u političkom smislu, stvari su se detaljno proveravale i vodila se oštra borba između struja unutar same vlasti. Dakle, s jedne strane vlast je davala mogućnosti i pretvarala se da postoji veća liberalizacija, a s druge strane, putem ideologije, putem partijskih pritisaka, putem partijske organizacije je sužavala ideološki prostor. Mi smo istovremeno bili slobodni i zarobljeni ljudi. Bio je to paradoks, ali je bilo tako kako je bilo.

U odnosu na ostale, na ostale socijalističke zemlje, tu je bilo i Kosovo... Jugoslavija tog vremena je napredovala po pitanju sloboda. To je privid koji je postojao. S druge strane, država, partija, bezbednosni organi, stvorili su savršenu agenturu koja je delovala do najsitnijih i najudaljenijih ćelija društva, sve je imala pod kontrolom. Naravno da kontrola nije bila ideološka, takva kakva je bila, međutim tu je uvek postojao problem. Postojala je veza između, oni su uvek mislili da postoji veza

između nacionalizma i dogmatizma. Dakle, nacionalizam i dogmatizam su bliski zato što su se zasnivali na modelu Albanije. Ovde se vodila borba da model Albanije, ideologije Albanije ne pređe na ovu stranu.

Taj period je bio period... ipak je to bio period liberalizacije, ja bih rekao. A mi studenti smo imali takav duh da smo hteli malo više od toga što su nam dali i napravili smo „Bota e Re“, napravili bismo poneki, za to vreme, manji skandal. I u to vreme, predsednik Omladine bi nas odmah izveo pred sebe, dolazio bi na sastanke sa nekim pomoćnikom... sada su postali bitni, uticajni su ljudi. Kada se bude ugasila kamera, reći ću vam imena i onda ćete da vidite da su stvarno uticajni ljudi, sada neću da spominjem imena. Naravno, formirana je radna grupa u... uredništvo „Bota e Re“ se nalazilo kod studentske menze, i... svima su dali otkaz, a za mene su rekli: „On je u 'Riljindji', neka bude miran, neka ostane u 'Riljindji'.“ Jer je za ostale bilo pitanje šta će da bude sa njima.

Rektor Univerziteta je bio profesor Idriz Ajeti, koji je sada na Akademiji kod mene. On nas je zaštitio. Štitio nas je... ne verujem da je ikada čitao „Bota e Re“ jer se bavio drugim poslovima, ali nas je zaštitio, i to ozbiljno. Tako su nam barem tada rekli da nas je on štitio.

Jezik

Mehmet Kraja: Sada ovde postoji jedan... oko jezika moraju da se objasne neke stvari. Odnos Kosova prema književnom jeziku je prilično specifičan i često se stvara neka, da je tako nazovem...stvara se ideja da neke predstave o tom vremenu i tim dešavanjima nisu dovoljno jasne. Ako kažemo da je kulturološki postojao pokušaj da se stvori zasebna nacija, mislim, tako su govorili nakon '81. godine. Nakon '81. je izložen sav prljav veš sistema. Na videlo su izašli svi projekti koji pripremljeni za Albance, to više nisu mogli da kriju jer je sve bilo jasno kao dan.

Dakle, ako se ovde nastojalo da se stvori drugačija kultura, ako je postojao pokušaj da se to uradi, da se stvori novi albanski identitet integrisan u Jugoslaviju...onda je sasvim normalno da je bilo pokušaja da se naš jezik promeni, da se nešto oko toga uradi. Logično je da, ako je nešto pokušano na polju književnosti, ako je nešto pokušano na polju likovne umetnosti, na polju muzike, politike, nešto u društvenom životu, normalno je da je trebalo nešto da se učini i sa jezikom. Razvoj jezika ima svoju istoriju. U periodu negde krajem pedesetih godina, kada je otvoren Albanološki institut, radio je dve godine, pa je zatvoren, pa je doveden Seljman Riza, uz tri, četiri istraživača je postavljen Seljman Riza.

Počinje novo mračno razdoblje – ponovo se otvara Albanološki institut, jer su te stvari vezane za institucije. Otvara se i fakultet, ali govorim samo o institutu...kasnije, 1963. godine pojavljuje se pokret koji ponekad tvrdi da Kosovo treba da prihvati književni oblik albanskog jezika, ponekad gegijski dijalekat, a ponekad književni oblik koji je usvojila Albanija. Svi ti pokreti se dešavaju do '78. godine, i to su pokreti koji nastaju u skladu sa politikama toga vremena. '68. godine, jezički savet u Prištini zatvara ovo pitanje. Zatvara se jer se donosi politički zasnovana odluka da Albanci u Jugoslaviji moraju da pišu jezikom koji se koristi u Albaniji. Naravno, uz moguće potrebne razlike, jer ni sama Albanija nije imala tačno određeni pravopis, uz dopuštene lingvističkih razlika koje bi i dalje mogle da funkcionišu.

Sada ću da vam kažem jednu činjenicu. Održava se Konferencija o pravopisu. 1972. godine se održava Konferencija o pravopisu, u knjizi Fadilja Hodže, kako se zove... naći ćete naslov (obraća se ženama koje vode intervju), trenutno ne mogu da setim. U knjizi Fadilja Hodže tačno piše: „Dozvolu za učešće Kosovara na Konferenciji o pravopisu“ dao je Petar Stambolić, osoba broj jedan u Srbiji, ne u Jugoslaviji, u Srbiji. Političar broj jedan u Srbiji. Šta se dogodilo, zašto je došlo do toga?

Zašto je u Jugoslaviji postojao taj pokret, mislim da se integrišemo, jer je naš jezik bio taj koji bi nam dao tu mogućnost? Mi smo činili treću naciju, po brojnosti, Albanci u Jugoslaviji su činili treću naciju, posle Hrvata, bilo nas je više od Makedonaca, više od Slovenaca, više od Bošnjaka kojih je brojčano bilo malo, čim bi počelo njihovo odvajanje, nastala bi treća nacija u Jugoslaviji. Dakle, zašto je to odjednom dozvoljeno? To se odnosi na liberalizaciju tokom '70-ih godina, koju sam spomenuo, prodirao je liberalni duh, i u partiji i u državi i svuda, ali postojala je i jedna strategija. Strategija je bila ta da je Jugoslavija u to vreme odustala od stvaranja posebne nacije od Albanaca u Jugoslaviji. Videlo se da je nemoguće da se stvori posebna nacija. I to je razlog što su Albanci u Jugoslaviji tretirani kao nacionalna manjina.

S jedne strane, to je imalo svoje nedostatke, jer kada bismo bili narod, onda bismo bili konstitutivni deo jugoslovenske države. Jer su narodi imali, onih pet naroda koji su imali pravo da budu konstitutivni element, republike, šest republika. Narodnosti nisu imale pravo da budu konstitutivni element, imale su samo pokrajine. Sada se definitivno od toga odustalo, odustalo se i data je mogućnost Albancima da komuniciraju na nivou... dakle, da mogu da imaju isti pisani jezik kako bi nesmetano mogli da komuniciraju na području kulture. Da je nazovemo kultura. A to je malo neprikladno da se tako zove, međutim, tako je bilo!

Sada, kako da kažem, to je bio komunistički proizvod. Jer su komunisti s obe strane odlučili da naprave taj jezik, jer ovakav jezik nije bio potreban, a Kosovo nije imalo potencijala da kreira svoj jezik. Na koji način da ga kreira, čime da ga kreira? Sa jednim novinama i nekoliko knjiga bez tradicije pisanja...Nemojte da zaboravite 1944, 1945. godinu, Kosovo je imalo veoma visok procenat nepismenih. Više od devedeset posto stanovništva je bilo nepismeno, i onda za neki period od dvadeset ili trideset godina šta bi moglo da se stvori? Nastala bi književnost, nastala bi kultura, jezik. To nije moguće! I ako bismo se držali gegijskog dijalekta, uzeli bismo verziju iz Skadra. To nikako nije samo moglo da nastane, jer nije bilo pisane tradicije. Zašto nije bilo pisane tradicije je drugo pitanje i to mora posebno da se analizira, ali je problem u tome što nije bilo književnosti, nije bilo pisane tradicije i nije bilo tradicije negovanja jezika. I, kao posledica toga, bilo je sasvim normalno da se uzima... nije što su ga uzeli, jer su oni bili komunisti, jer i tamo je bio komunizam... Ne, najmanje ima veze s tim. Veza je sa potrebom da kulture komuniciraju između sebe. Jer na kraju krajeva, jezik predstavlja određeni kodeks, jezik predstavlja dogovor, književni jezik predstavlja dogovor.

Književni jezik je dogovor! Dogovaramo se da pišemo na određeni način, jer je tako bolje. To je sve, ništa više od toga. Mi komuniciramo ako to želimo sa naseljima u Prišini, pišemo na jeziku naselja u Prištini. Ako hoćemo da komuniciramo iz Prištine sa Lapljim selom i Drenicom, pišemo tim jezikom. Ako hoću da komuniciram korak dalje, mora da se piše jezikom koji će da razumeju ljudi u širem prostoru.

Rat

Mehmet Kraja: Danas se pojavila potreba, u dvadesetom veku, pojavila se već u devetnaestom veku potreba unutrašnje integracije nacionalnog prostora; jezici su se konsolidovali već u devetnaestom veku. Mi smo kasnili i ušli smo u dvadeseti vek, u drugu polovinu dvadesetog veka smo ušli sa jezičkom raznolikošću; i uvidela se potreba da to mora da se reši kao što su to rešili kulturni narodi i da se napravi jezik, da se komunicira na standardnom jeziku. Dakle, da se napravi jedan ugovor jer jezik predstavlja ugovor, standardni jezik je ugovor; da se odredi jezički kodeks, komunikacijski kodeks kojim bismo se sporazumeli lako i bez problema. Sporazumeli u svim prostorima, ne samo unutar naselja, već u celokupnom prostoru, i to smo postigli.

To je postignuto na Konferenciji o pravopisu. Nema tu ničeg tajanstvenog. To su, dakle, jako praktične stvari. Sada dolazi vreme globalizacije. Normalno! Sada nije dovoljno poznavanje nacionalnog jezika, i vi sami vidite da smo ostali više na tome, na našem jeziku, na tome smo realno, realno smo postali fosili. Tako vi nas posmatrate, jer ste mlađa generacija. Da nismo toliko napredni jer globalizacija ima neke nove zahteve. Ne treba više da živimo u getu unutar jedne nacije, to nema smisla! To je idiotizam. To je ludilo. Dakle stavljamo se u geto unutar samog nacionalnog prostora. Sada se getoizacija na svetskom, savremenom, globalnom nivou smatra za nazadovanje, smatra se da ne pripada ovom vremenu, smatra se ludilom. Nema više getoizacije unutar jedne nacije. To nema smisla, prema tome sve to služi hirovima, dakle to su hirovi koji su besmisleni. Ja ne kažem da su pronašli bolje jezičko rešenje, moglo je da se ide sa jednim ili drugim rešenjem. Ne znam, možda je, na kraju, i gegijski dijalekat mogao da predstavlja osnovu književnog jezika na osnovu...

Ali eto nije i to više ne može da se promeni zato što najveći deo Albanaca koji nastoje da pišu gegijski ili koji su Gege, koji su sami Gege; uključujući i moje Skadrane koji su mi jako bliski, koji su mi uvek bili jako bliski i čiji jezik poznajem, oni danas nažalost ne znaju da pišu jezikom kojim su sami govorili i pisali pre mnogo vremena zato što je vreme učinilo svoje i oni su danas primili književni jezik. Hteli ne hteli, oni govore kao Skadrani. I kada pišu, iako nastoje da pišu gegijski, ne uspevaju da pišu. Pišu sa greškama.

Imao sam jednu ideju, da će dvadeseti vek da okonča kosovski problem. Kako? Nisam imao pojma kako će stvari da se razvijaju, ne ovom brzinom, barem ne ovom brzinom jer mi moramo da budemo svesni toga ko smo. Moramo da budemo zahvalni onima koji su nam pomogli u tome, naravno i našim ljudima koji su se žrtvovali. Ne ovom brzinom. Ja sam imao predstavu da je dvadeseti vek, vek u kome će stvari u svetu da se razjasne. Uvek sam živeo s tom idejom. Čudom, vek se tako i završio. 2000. godina nas je realno zatekla bez države, niti smo bili potpuno slobodni, ali imali smo jasnu perspektivu u kom smeru će stvari da se kreću.

A sada smo postali slobodni! Imamo slobodnu zemlju. Da li je to dovoljno? To je dilema, sada je problem u predstavljanju problema, i da li će sloboda da reši sve probleme? Apsolutno ne! Očekivanja su bila puno veća, sloboda ne rešava sve probleme. Ona je neophodna, deo je čovekovog života, ne može da deli život. Sloboda je sam čovekov život, bez nje čovek ne može da živi. Međutim, ona ne rešava probleme. To nije instrument kojim se problemi rešavaju. Neke stvari se same rešavaju, ali ne sve.

Kao što se ne rešavaju egzistencijalni ovozemaljski problemi, ne rešava ih sloboda. Niti se do sada pojavila formula za njihovo rešavanje. Međutim, neke stvari su se rešile. Za nas, za našu generaciju to nema puno značaja, ne želim da koristim velike reči, postizanje nekog ideala, neću to da kažem. To nema veze s tim. Za mene, ja sam jako pragmatičan u tome. Kažem da ne možemo da živimo u zemlji u kojoj nema barem jedne stvari, zadovoljstvo da na vrata neće da ti pokuca srpska policija i da se ne bojiš da će neko da ti uđe u kuću. Jer sam ja preživio te strahove i te loše osećaje. Naravno, poštujem one koji su patili daleko više od mene i neću nikad da zanemarim njihovu patnju, ali sam i ja osetio određene strahove, neke trenutke o kojima kad bih vam pričao realno bi vam bilo teško da poverujete u to. Dakle, preživeli smo mnoge kritične trenutke u životu koji realno više neće da se ponove, i znam da neće da se ponove ni našoj deci. Za nas kao generaciju, to predstavlja zadovoljstvo. Dakle, imamo slobodu koja je opipljiva.

Brige su velike, verujem i za ostale iz ove generacije, jer nismo učinili ono što je trebalo da učinimo. Dakle, učinili smo nešto, učinili smo ono što je prirodno, jer je sloboda prirodni deo čovekovog života, učinili smo ono što je bitno, učinili smo ono što je od egzistencijalne važnosti. Ali nismo učinili ono što je bilo veće od toga, nešto što je bilo razvijenije od toga. Dakle, nismo napravili državu na način kako je trebalo, nismo izgradili prave institucije. Nismo to učinili... Dakle, nismo vodili procese u pravom smeru iako smo imali mogućnosti to da učinimo. Ko je sada...

Još jedna stvar, nešto zbog čega osećam krivicu kada se suočim sa mladom generacijom, koji bi mogli da nas optuže, mogu da nam kažu: „Eto, vi ste nam doneli, napravili ste Kosovo od koga nemamo nikakve koristi.“ Kada se suočim sa njima, ponekad se osećam loše pred mladom generacijom. Ponekad se osećam loše što realno nismo ponudili neku bolju perspektivu. Ali sada izgleda čak i ova generacija, izgleda da ne pada na našu generaciju... potreba koja je pred našom generacijom, mogućnost i potreba da se izgradi ova zemlja, ovakva kakva je. Sa svim negativnostima koje nosi u sebi. Izgleda da pred budućom generacijom leži odgovornost izgradnje Kosova kakvog žele, i kakvo zaslužuju ljudi da imaju.

Aktivizam

Mehmet Kraja: Sada svi misle da su živeli u neko istorijsko vreme, bitno vreme u istoriji, da su obeležili istoriju. Ja sam jedan od osnivača Demokratskog saveza Kosova. Zapravo, u knjizi koju sam napisao, pisao sam i objasnio okolnosti pod kojima je osnovan Demokratski savez Kosova, koja je geneza političkih pokreta devedesetih godina, pre i tokom devedesetih godina. Najpre, ne smatram da smo učinili išta herojski. Zapravo, učinili smo nešto što ne priliči intelektualcima da rade – uključili smo se u politiku u vreme kada je u ostalim zemljama bivše Jugoslavije to radila politička klasa, kada je to radila politička klasa.

Slovinci, imali su političku klasu i izdvojili su Sloveniju iz Jugoslavije. Nije bilo potrebe da se pravi intelektualna platforma niti intelektualni pokreti. Postojao je pokret kompromisa sa ciljem da se sačuva Jugoslavija. Nastao je u Zagrebu, a onda se nastojalo da se proširi po celoj Jugoslaviji, proširio se i na Kosovu. Dakle, jedan intelektualni pokret je nastojao da očuva Jugoslaviju, ali to je bio intelektualni pokret koji je hteo da se osnuju posebne države unutar Jugoslavije. Nije bilo potrebe za tim, u većini zemalja nije bilo potrebe za tim zato što su postojale same političke klase, postojao je

politički establišment koji je odredio deo koji mu pripada unutar Jugoslavije; njima je bilo jednostavnije da to učine i podelili su Jugoslaviju. Sama politika je predvodila te procese, sami političari, politička klasa je predvodila te procese; na Kosovu nije bilo tako.

Politika je bila amputirana, nema, osakaćena, bila je... neću da kažem izdajnička jer se ljudima govori da su bili izdajnici, oni to nisi bili, oni nisu bili ništa. Dakle oni su izgubili, nisu imali više mogućnosti...nije im se verovalo, već godinama...već od 1981. godine naovamo, stvorila se neverovatna podeljenost između političke klase i stanovništva s druge strane. I to je dovelo do devedesetih godina, kada oni više nikako nisu uspevali da nađu jezik kojim bi mogli da govore sa svojim narodom. Možda su i oni hteli da uzmu stvar u svoje ruke i da rukovode narodom u pravcu kojim su išli Slovenci i Hrvati. Međutim, niti su imali tu snagu, niti tu mogućnost i bili su pod neverovatnim pritiskom... posle nisu uopšte razmišljali o tome. Možda uopšte nisu imali tu ideju, zato što su tako bili formirani. Dakle, oni nisu činili ono što je učinila politička klasa u drugim zemljama.

U Beogradu su se okupili oko Miloševića, politička klasa se okupila oko Miloševića, kao i ona intelektualna, zato što su u njemu prepoznali nacionalni interes. U Sloveniji su se okupili oko Kučana; u Makedoniji oko Gligorova. Svi su se okupili oko... U Crnoj Gori oko Bulatovića, Đukanovića, dakle svi su stvorili političke elite i uz njih išli napred. I intelektualci su im se pridružili kako bi predstavljali glas više i kako bi radili na ostvarivanju nezavisnosti, nezavisnosti država, stvaranju nacionalnih država.

Mi smo bez ičega jer se videlo da se Jugoslaviji urušavaju zidovi, to se jasno videlo. Nije bilo potrebno da budete jako inteligentni kako biste shvatili da Jugoslavija nestaje, a sada je problem bio u tome šta posle. Mi nismo imali političku klasu koja bi preuzela stvar u svoje ruke. Niti je bilo snage, niti je bilo ideje koja bi mogla to da učini. Možda nije ni bilo okolnosti, ne mogu baš jasno to da procenim, barem ne sada. Možda je potrebna vremenska distanca, bolje istraživanje kako bi se proveravala dokumenta i videlo koje su bile realne mogućnosti. Možda nije ni bilo realnih mogućnosti.

Dakle, šta smo mi posle uradili? Ušli smo u neku igru koja nije pripadala intelektualcima. Ne tiče se pisaca da osnivaju političke pokrete. To nije njihovo područje, to ne pripada njima. Mi možemo da osnivamo kulturne pokrete, možemo da osnivamo druge umetničke pokrete, ali političke pokrete... To bi izgledalo malo kao... Moglo bi da se kaže: „Eto i u Češkoj su isto tako učinili.“ Česi su to uradili, pisci su to učinili, postavili su Havela. Biti disident u Češkoj je bilo drugačije od toga da budeš disident na Kosovu. Mi nismo bili u takvom stanju, tamo je bilo političkih disidenata, dok na Kosovu situacija nije bila takva. To su različite situacije, ali su se stvari ovde ipak dešavale... Čak može da se kaže da su malo prethodile njima. Bili smo napredniji nego u Češkoj, ali to nije bitno.

Bitna je činjenica da smo mi ušli u neku igru, našli smo se u situaciji u kojoj je Kosovo realno ostalo na raskršnicima, ostalo je bez ideja o tome kuda treba da se ide. Svi su počeli da odvajaju svoje delove. Svi su počeli da osnivaju, stvaraju države na osnovu nacionalnih ideja, mi smo ostali bez ideja, nigde. Dolazio je pluralizam, počinjalo se sa... Proklamovali su pluralizam. Nije bilo potreba iznutra iz kojih bi se izrodilo nešto drugo, osim Saveza komunista. Savez komunista je bio izobličen, ljudi... više nije funkcionisao. Ljudi su to uvideli ali nisu imali gde da odu, i mi smo osnovali Demokratski savez Kosova. To je bio azil za ljude.

Sada uzmite u obzir da se u njega učlanilo oko sedam stotina hiljada ljudi. Uzaludna euforija! Takve stvari se ne rade euforično, ali eto tako se desilo. Dakle ulazili su ljudi, tražili su azil, jer nisu imali gde

da odu, nisu imali gde da slome vrat. Bili su ostavljeni, siročad, prosto tako. Nisu imali za šta da se uhvate, ne zato što smo mi znali toliko puno toga i imali jasan politički program; nismo imali jasan politički program koji se sada proklamuje. Program Demokratskog saveza Kosova je bio kamufliran program sa puno hermetičkih fraza koje nikako nisu mogle da se dešifruju zato što je tamo moralo da se upiše... Demokratski savez je registrovan u Saveznom sekretarijatu pravde, tamo je upisan i prihvaćen kao takav.

Naravno da iza svega toga, ne kažem da nismo imali skrivene planove. Kao što smo ih uvek imali u tom smislu. Imali smo te planove zato što smo gledali naš nacionalni interes i način na koji možemo da ga ostvarimo. Međutim, da li smo imali ideju kako to da postignemo? Nismo imali ideju, jer su stvari bile jako daleko i jako komplikovane. Jako daleko i jako komplikovane. Onda dolaze devedesete godine. Ne samo da je vlast ovde improvizovana, i šta ja znam šta se sve desilo... desilo se hiljadu čuda. Ja u to vreme nisam bio ovde, bio sam u Albaniji, morao sam da pobegnem u Albaniju, ali to je bilo i stanje kada međunarodna zajednica nije htela da čuje da postojiš. Bez obzira na to, jer sad bismo svašta mogli da kažemo, videli smo jedan prodor; normalno da je do tog prodora došlo jer je postojao interes za ono što se događalo u celoj bivšoj Jugoslaviji. Međutim, o nezavisnosti Kosova nije bilo nikakve ideje, nikoga ko bi je podržao. Moram to otvoreno da kažem, to ne bi podržao ni najbolji politički prijatelj u Evropi, ne bi podržao nezavisnost Kosova.

To je politički vegetiralo do trenutka kada je počelo da se odigrava i da se igra igra... vlast se improvizovala i radile su se takve stvari. Desilo se to, igrala se igra vlasti i okupatora. To se radilo i... ljudi sve to već znaju. Međutim, postoji još nešto na što bi ljudima trebalo da se usmeri pažnja jer je tokom devedesetih bilo puno velikih grešaka. Mnoge stvari su se degenerisale, jer su se raspala pravila igre, raspao se sistem. Raspale su se institucije, mi i kad imamo institucije ne znamo baš najbolje da funkcionišemo, a kamoli tada kada uopšte nemamo institucije. Dakle funkcionisalo se na temelju, zemlja, ljudi, društvo su funkcionisali na temelju kolektivnog života uz nepisana pravila bez obaveza. To može ponekad da izgleda da je u redu, izgleda kao da može, ali se država ne gradi na osnovu dobre volje. A Kosovo je devedesetih godina živelo na osnovu dobre volje. Na osnovu dobre volje su se stvari kretale donekle, a posle je zastalo, i tako su mnoge stvari ostale na pola. Na Kosovu devedesetih godina mnoge su stvari ostale na pola.

Dok se sve u potpunosti nije raspalo. Ja mislim da je do neke mere do preokreta na Kosovu došlo 1995. godine Dejtonskim sporazumom. To je bio konačni preokret, preokret do kojeg je došlo zbog velikog razočarenja. Podsetiću vas malo, da podsetim i ljude koji su živeli u to vreme. Bila je zima kada je održan Dejton, bilo je hladno. Ovde je bilo... takođe nisam bio ovde, bio sam u Albaniji. Međutim, Kosovo je bilo urušeno, bilo je potpuno demoralizovano i bilo je razočarano, traumatizovano, bespomoćno, zaboravljeno, ostavljeno bez milosti, zapostavljeno od strane međunarodne zajednice. Ova Badinterova komisija i ostali... zanemarili su nas da je to sve bilo uvredljivo. Toliko su nas zanemarili da sada Badinter ima obraza da dođe ovde i drži predavanja, ali ja otvoreno kažem da je jedan od, jedan od faktora koji je uticao na povećanje represije ovde, bio Badinter, jer je rekao Miloševiću to je tvoje, zadrži to jer je tvoje, Kosovo je tvoje... nije bilo nikakve ideje o otcepljenju, niti o pravu na to.

Međunarodna zajednica je bila surova tokom devedesetih godina, od 1995. nadalje je bila surova, žestoko se usprotivila ideji da se Kosovo odvoji od Jugoslavije, od Srbije. To se tako nastavilo negde do 1999. godine. Šta je posle bilo i sami znate.

Kaljtrina Krasnići: Zašto ste otišli u Tiranu?

Mehmet Kraja: Takvo je bilo stanje... ja sam otišao, prvi put sam otišao dobrovoljno. Išao sam sa idejom da činimo velike stvari (nasmejao se). Išli smo ilegalno u Albaniju i onda sam se vratio. Nakon nekoliko meseci sam odlučio da se vratim. Otišao sam negde krajem novembra i odlučio da se vratim krajem januara, odlučio sam da se vratim u februaru. Kada sam se vratio, došli su i upozorili me da hoće da me uhapsu. Onda su bili ovi... šta ja znam, komunicirali su advokati i ostali, imali su neke veze, još uvek su održavali neke veze, i upozorili su me na to. Naprosto, došao je neko iz Demokratskog saveza, neću da kažem ime, i rekao mi je: „Da si odmah nestao odavde jer ćeš biti uhapšen.“ Imao sam grip, dakle bio je februar, ne sećam se tačnog datuma, i jedini način je bio da odem u Preševu i onda da pređem granicu, jer nismo imali važeća dokumenta. Ja sam tuda došao, ušao sam, ali nisam mogao da izađem. Imao sam ličnu kartu, ličnu kartu koja je još bila važeća, još je važila.

Sa Rizom Haljimijem i ovima iz Preševa, s ovim ljudima koje danas imamo tamo, oni su nam organizovali da pređemo u Makedoniju, iz Makedonije sam posle imao albanski pasoš i otišao sam u Albaniju i tamo sam bio do 1999. godine, sedam godina.

Kaljtrina Krasnići: Kako ste se osećali u Albaniji?

Mehmet Kraja: Ja sam se dobro integrisao u Albaniji, ali, naravno, kao pisac mogu da vam kažem jednu stvar, morao sam ponovo da započnem karijeru pisca zato što mi je 1986. godine objavljen roman koji mi je ovde objavljen 1984. godine. Onaj koji sam napisao 1982. godine, koji je objavljen 1984. godine, u Albaniji je ponovo objavljen 1986. godine ako ne grešim, i objavljen je u puno primeraka. I nisam bio nepoznato ime, bio sam pisac čija su neka dela objavljena i tamo. Međutim, kao pisac nisam... kosovski pisci, koliko god su imali iluzija da će tamo raditi, nisu radili (nasmejao se). Dakle, morao sam da krenem ispočetka, da objavim „Dritat“ i šta ja znam, da se integrišem u kulturnu i književnu sredinu Albanije, i mislim da sam u tome uspeo tokom perioda kada sam boravio tamo i da to sada nastavljam...

Što se tiče drugih strana, ja sam živeo... dobro sam se integrisao. Dakle nisam imao problema, opstao sam bez problema. Ne predstavljam „kosovsku priču“ (pokazuje znak navoda rukama) u tom smislu, jer su kosovske priče u Albaniji komplikovane, ali moja priča je bila jednostavna, mislim u odnosu na Albaniju (smeje se).

Profesionalni život

Mehmet Kraja: To je to što se tiče biografije, dakle dok nisam počeo da radim kao novinar u „Riljindji“. Nakon toga sam se posvetio „Riljindji“. Uvek sam imao tu ideju, naravno počeo sam da pišem. Prvu knjigu sam objavio 1978. godine.

Kaljtrina Krasnići: Sigurno ste počeli da pišete i ranije.

Mehmet Kraja: Da, naravno, još kao gimnazijalac. Reći ću vam jedan detalj iz gimnazije, počeo sam... pisanje je jedna druga priča kojoj treba malo... to je kao nešto posebno, ali iz aspekta života, moram

da kažem da sada, uzimajući u obzir da književnost ne...svi smo znali da od književnosti ovde ne može da se živi, morao si da imaš neku profesiju. Novinarstvo mi je uvek bilo blisko i većina pisaca uglavnom radi po novinama i bavi se novinarskim poslom ili nešto radi nešto u vezi novina, ponekad u izdavačkim kućama, dakle tu su poslovi koje su pisci uglavnom radili.

I ja sam se uključio u novinarski posao u „Riljindji“. Radio sam tamo dok se „Riljindja“ nije zatvorila, do dana kad je „Riljindja“ zatvorena sam radio tamo. Imam više od dvadeset godina iskustva kao novinar, dok sveukupno rada u novinarstvu imam oko trideset tri godine dok nisam napustio novinarstvo. Dakle, to je profesija kojom sam se bavio, kojom sam se bavio u dva različita perioda. Mogu da kažem dva ili tri različita perioda. Bavio sam se za vreme socijalizma, onda tokom vremena nemira kako ja to zovem, to nije bio ni socijalizam, ni komunizam, ni sloboda ni ništa – bile su to devedesete, što je bilo teško vreme, ne znam šta je to bilo. Ne znam kako to da nazovem, ne znam ni sam šta je to bilo, i onda je došlo posleratno vreme, nastavio sam i dalje sa novinarstvom. Dakle, više od trideset godina sam radio u novinarstvu, ponekad kao aktivan novinar, ponekad kao kolumnista, pa kao urednik, onda... dakle, to su uglavnom poslovi koji se redovno obavljaju u novinarstvu. To je što se tiče profesije kojom sam se bavio, jer sam uvek zapostavljao posao zbog književnosti.

Književnošću sam počeo da se bavim kao gimnazijalac, tada sam počeo da objavljujem radove. Pisao sam kao đak osnovne škole, dakle dok nisam pojma imao kako se stvara književnost (smeje se). Imao sam svesku u kojoj sam pisao. Kada sam bio gimnazijalac, objavio sam prve priče u svom mladom životu. Prvu priču sam poslao redakciji „Jeta e Re“, koju sam napisao na pisačkoj mašini sa puno poteškoća. Bila je prilično dugačka priča, i nju sam poslao „Jeta e Re“. Glavni urednik je bio Esad Mekulji.

Kada sam nakon nekog vremena, bilo je to negde u proleće, dobio neki posao, došlo je vreme odmora a ja sam tokom odmora išao u Kraju, u selo. Tamo u selu nismo imali ništa. Kada je stigla... komunikacija je dakle bila otežana i skoro nemoguća. Dolazi jedan od njih, bio je to Ibrahim Berijaši koji je objavljivao, objavljivao je i poznavao je ovde (pokazuje prstom prema prozoru) učenike i studente na Kosovu i sastao se... ne, poslao je telegram Esadu (Mekuljiju): „Reci mi ko je ovaj Mehmet Kraja. Da li je to pseudonim, ko je to, želim da mu objavim priču?“ On mu je rekao, poslao mu je telegram ili pismo, ne znam tačno, i odgovorio mu.

Znači, tu počinje moja priča sa objavljivanjem i tad sam se upoznao sa Esadom, kada sam dobio prvi posao kada sam došao u Prištinu 1971. godine. I on me je smestio u studentski dom i prvu stvar koju sam uradio je da sam otišao da se nađem sa Esadom Mekuljijem. Lepo me je dočekao, ne verujem da danas ima urednika koji tako dočekuju nekoga. Esad je u tome bio odličan. Dočekao me je izvanredno i od tada je počela saradnja sa „Jeta e Re“, više godina bez prestanka.

Naravno, paralelno dok sam radio kao novinar, trebalo je da odvojim dovoljno vremena i radim na književnosti. Nismo mogli da živimo...niko na Kosovu nije živio od književnosti. Ne može od toga da se živi. Dakle, ne verujem da je bilo nekoga koji je mogao da živi od književnosti. Nismo mogli da živimo od toga što smo stvarali u književnosti. Uvek smo imali još jedan posao, drugi posao kome smo se posle posvetili.

Objavljivao sam svake godine, do sada imam oko dvadeset pet knjiga. Radi se o jedanaest ili dvanaest romana, među njima su priče, drame, pisao sam i publicističke knjige – tri, četiri publicističke knjige. I naravno pisao sam tekstove, na stotine, na hiljade publicističkih tekstova u novinama.

Kaljtrina Krasnići: Jedna mala digresija, u ovoj priči... o čemu se govori?

Mehmet Kraja: O našoj sredini tamo, o razvoju...dakle, bila je to delimično etnografska priča, prema nekoj starijoj priči. Neko staro predanje koga se više ne sećam. Ali bila je to priča o životnoj sredini, o zemlji i o tadašnjem vremenu, nešto tako, dakle.

Naravno da to nije bilo nešto veliko, tada sam bio mlad, ne verujem da sam znao da pišem bilo šta, ali eto, njemu se to svidelo i objavili su jednu za drugom... objavio sam nekoliko priča koje sam posle sabrao u posebnu knjigu.

Ovde postoji jedna stvar koju moramo da imamo na umu, formiranje nas kao pisaca bilo je teško. Svim piscima na Kosovu je bilo teško da se oforme. Našli smo se u jako konfuznim situacijama. Konfuzija koju ćete sada i vi sami da vidite, kao što sam vam ranije rekao, bilo je nacionalizma, bilo je...

U Jugoslaviji smo imali slobodu u izboru metode pisanja, književnih metoda jer već 1957. godine su Tito i Krleža proklamovali pluralizam metoda i više niko nije završavao u zatvoru zbog književnosti. Zbog književnosti se u Jugoslaviji nije išlo u zatvor. Bilo je načina da se kontroliše, to je bilo putem instrumenata, jer mislim, uvek smo bili negde, i na taj način se kontrolisalo. Ali tu nije bio problem kod nas, mi nismo bili, niti smo imali za cilj da budemo, možda tu i tamo zato što nismo imali... nije bilo potrebe da budemo ideološki disidenti. Kako da postaneš ideološki disident kada si mogao da pišeš kao Jonesko ili Beket, Beketova drama „Čekajući Godoa“ se izvodila u Parizu 1967. ili 1968. godine, a 1969. dolazi u Prištinu. Dakle 1969. godine je izvođena na prištinskoj sceni... nema šanse da postaneš politički disident u tim okolnostima. I to, mora da se ukloni to... da smo imali ideološke disidente na Kosovu ili u Jugoslaviji – ne! Zato što nam je Tito uzeo argument iz ruku i objavio pluralizam književnih metoda i svih ostalih metoda. Naravno, favorizovali su one koji su pisali... dakle, one koji su primenjivali socijalističke metode, realizam i šta ja znam šta još, ili marksističke metode. To je ono što je vlast favorizovala, ali smo svi uživali slobodu.

Ali je postojala jedna druga stvar, postepeno je počelo da se razvija nacionalističko disidentstvo i to je bilo ono protiv čega se vlast borila. Prema tome se na Kosovu formirala i stvorila i razvila cela jedna književnost puna metafora, uz metaforički govor. Priče sa skrivenim značenjem. Razvila se književnost u kojoj se jedno govorilo, a drugo mislilo. Koji je značaj metafore, to je ovo, dakle jedno se govori, o drugo znači.

Stvorila se cela jedna književnost u kojoj se krilo nacionalno disidentstvo. Uslovno kažem da se krilo i da... jer nije moglo da se hvata za metaforu. Iako je postojala, da tako kažemo, policija za metafore, koja je to istraživala i upozoravala pisce i na metafore. Te kule, te tvrđave, ono... „Znam jednu reč od kamena“, govorio bi Azem Škrelji. Taj kamen, šta je taj kamen, zašto se taj kamen koristio toliko često? Zašto su kule toliko prisutne u poeziji pisaca sa Kosova?

Dakle, stvorena je cela jedna književnost, stvorena je književnost koja je koristila jezik metafora. Koristile su se zarad skrivanja disidentstva. I u prozi, ja sam bio pesnik, ja sam prozni pisac, i u prozi

smo se bavili istorijskim temama, temama... Ja sam prva dva, tri romana pisao o jako dalekim temama koje su uvek nastojale da... jako se dobro sećam, imao sam stan u Sunčanom Bregu, bio je policijski čas 1982. godine, bio je policijski čas nakon demonstracija. Trajalo je dosta dugo, policijski čas se produžio, ponavljao se više puta, ponekad su povodom godišnjice demonstracija opet izlazile policijske snage, da, mislim da je bila 1982. godine, a ne 1981. kada sam napisao roman „Uputstva za prelazak mora“ koji se dešava u srednjem veku. Ja sam projektovao, i znam da sam s prozora na kome sam pisao noću, gledao policiju koja je zauzela raskrsnicu i zaustavljala i proveravala. Naravno, policija sa opremom specijalnih jedinica je zabranila kretanje, nije bilo nikakvog kretanja u to vreme. Nije trebalo da bude, svako ko bi izašao iz stana bi mogao da bude ubijen. I ja sam celo vreme gledao te policajce koji su bili na raskrsnici i pisao sam „Uputstva za prelazak...“ koji je imao srednjevekovnu tematiku.

Dakle, pred očima mi je stajala policija dok sam ja pisao o Srednjem veku. Dakle, mi smo učili da pišemo aluzije i govorimo u metaforama. To je jedno... stvorena je književnost koja je govorila indirektno u metafori i to je služilo kako bi se sakrilo nacionalno disidentstvo. Međutim, mi smo sada imali problem, to je ono što smo rekli da je naše književno stvaralaštvo pratilo puno problema. Naša disidentstvo, s jedne strane smo imali književnost socijalističkog realizma kojim smo se stalno hranili iz Albanije, albanska književnost može da se kaže da je imala narodni preporod, književnost preporoda, imala je i književnost socijalističkog realizma koja je dolazila iz Albanije. Na Kosovu je bilo, na primer, određeni broj priča u prozi, tri beznačajna ili značajna romana, nema veze, ali postojala je jedna mala književna tradicija, nije bilo književnosti, bilo je književnosti koja je mogla da se pročita za jednu ili dve nedelje i to je cela priča. I šta posle?

To je bila književnost uz koju je trebalo da se oformiš. I šta smo mi onda uradili? Mi smo bili pod stalnim pritiskom književnosti iz Albanije koja je bila ograničena, ali je u sebi nosila nacionalni romantizam i naravno socijalističku dogmu – te dve stvari je nosila u sebi. Zato što je Enver Hodža napravio simbiozu nacionalnog romantizma i komunističke ideologije, to je učinio, dobro ih je modifikovao i lepo ih je spakovao kako bi nam ih dao. Albanci nisu padali na to, u Albaniji je bilo veoma teško da se proguta tako lepo pakovanje. Mi sa ove strane granice smo lako padali na to. Dakle, mi smo bili pod stalnim pritiskom socijalističkog realizma i te ideologije albanskog nacionalnog romantizma i bili smo pod pritiskom nemogućnosti koji ona nosi. Mi smo videli tu književnost, tu metodu socijalističkog realizma koja nam se nije svidela, a s druge u Jugoslaviji, imali smo izvanrednu mogućnost da komuniciramo, kao što sam rekao, sa evropskom književnošću, svetskom književnošću.

Rekao sam vam da sam imao faze, dok se u to vreme u Albaniji nisu čitali niti su bili dozvoljeni ni Dostojevski, ni Kafka, ni Prust, ni Džojns, ni... dakle cela jedna književnost. Mi smo sa ove strane dobijali upravo tu književnost. S druge strane...pošto je sada Jugoslavija proglasila da je otvorena prema različitim književnim i umetničkim strujama i uticajima sa zapada, čak je bilo u modi da se bude što bliže tih tokova. Ponekad je bilo previše epigonizma u svemu tome. Bilo je epigonizma i bilo je prostog plagijata onoga sa Zapada. Bilo je puno epigonizma.

Tako se kosovska književnost našla pod dvostrukim pritiskom. Nije bilo baš jasno u tom smislu kako da se orijentišeš. Neki pisci su postali sočrealisti, kao pisci u Albaniji. Neki su postali modernisti, kao da je... modeli su bili, šta ja znam, ranije sam spomenuo Beketa, spomenuo sam ostale... dakle, s jedne strane ultra moderni, s druge gotovo primitivni sočrealizam. Između ta dva gledišta, mi smo se jako

loše snašli i imali smo problem koji nismo primetili, ali je kasnije postalo očigledno. Kome smo ostavili čitaocima? Šta se desilo sa čitaocima?

Zapravo, nama se svidelo da budemo moderni i pisane su drame kao što je bila Beketova. Pisani su i romani kao što bili, otkud ja znam, Džojsovi ili nekog drugog... Pisani su po zapadnjačkom modelu, odnosno anti-romani. Pisani su anti-romani kao što je Natali... i tako dalje. Ali bilo je problema u jednoj stvari, da nam je čitaocima preuzela socrealistička književnost iz Albanije zato što je konstelacija znanja i nivo znanja, ali i duhovno stanje čitalaca na Kosovu u to vreme odgovaralo i lakše je komuniciralo sa socrealističkom književnošću koja je u sebi nosila „socijalistički realizam“ (rukama pokazuje navodnike), nacionalni romantizam u sebi koji je dolazio iz Albanije, nego sa Joneskom, Beketom ili anti-romanima.

Postojao je neki nesklad u tom smislu, pored pozorišta u Prištini je prolazio smrdljivi potok dok se unutra igrao Beket. To je bio nesklad u kome smo živeli. Danas, ako se gleda sa ove distance, to izgleda kao neka parodija, ali mi smo to živeli. S druge strane, Priština je nastojala da stvori neki kulturni život, pokušavala je da stvori kulturni život. Taj kulturni život Prištine naravno da je bila imitacija, imitirali su se ostali kulturni krugovi u Jugoslaviji, to se ne dovodi u pitanje, to je tako i bilo.

Stvorena je i elita, ne baš prema modelima, ne poput one u Beogradu ili Zagrebu, jer je Beograd bio daleko, Zagreb je bio daleko, ali kao ona u Sarajevu, Skoplju. Stvoreni su takvi neki modeli u kojima je nastala naša elita. Međutim, ta elita je često imala velike nedostatke i obuhvatala je malo ljudi . Kada se išlo u pozorište, viđali biste iste ljude, kada se išlo na izložbu viđali biste iste ljude, u brojčanom smislu nije bilo mnogo ljudi. Bilo je malo.... Znači, odete u pozorište, vidite iste ljude, odete na izložbu, vidite iste ljude. Odete na koncert, vidite opet te iste ljude, dakle broj emancipovanih ljudi u književnom i umetničkom smislu je bio ograničen.

S druge, strane, nastojalo se da se stvori neka naša umetnost. Da joj damo život, prostor i da stvorimo našu umetnost. Bilo je malo iluzorno, bilo je i nastojanja iznutra, bilo je naravno i političkih ciljeva. Naravno, jer je u to vreme, možemo otvoreno da kažemo, cilj bio da Albanci u Jugoslaviji stvore svoj identitet koji bi bio različit od identiteta Albanaca u Albaniji. Dakle, ideja je bila da se stvore kosovski Albanci, jedna jugoslovenska nacija. I svakako bi ta nacija bila stvorena da nije napravljena jedna greška. Grešku je napravila Srbija, koja je nakon 1981. godine insistirala da kosovski Albanci postanu Srbi. Albanci nisu mogli da budu pretvoreni u Srbe, od njih nisu mogli da budu Srbi. Albanci su počeli da postaju Jugosloveni. Neki su počeli da postaju ili je bilo elemenata koji su mogli da ih učine Jugoslovenima; ili je bilo onih koji su počeli da se postepeno integrišu. Ako ne u jugoslovensku naciju, u jednostavnom smislu reči, ipak je bilo onih koji su počeli da se integrišu. I stvorena je kulturna mreža, stvorena je književnost i stvoren je određeni broj... i muzika i... dakle, u svim poljima umetnosti, i u pozorištu.

Ali, moramo da budemo tačni u vezi jedne stvari, to je u većini slučajeva bila jugoslovenska književnost, jugoslovenska muzika, jugoslovenska likovna umetnost sa takvim predispozicijama da bude funkcionalna u Jugoslaviji. Da li smo se mi pobunili? Da li smo bili onakvi kakve su nas hteli? Ne, obično nismo jer smo imali naše nacionalno nezadovoljstvo. To je počelo postepeno, dakle nacionalno nezadovoljstvo je počelo na Kosovu onda kada se pojavila sloboda, svest i sloboda. Minimalna svest daje minimalnu slobodu, ona je korišćena za stvaranje nacionalnog nezadovoljstva koje je proizvelo jedno za drugim dešavanja sve do ovih koja se danas dešavaju. Tako ja gledam na stvari.

lći ću hronološki. Sedamdesete godine se nekako preklapaju sa mojim godinama. Bio sam mlad, dakle bio sam u studentskom dobu i u periodu kada su nas, kako bih vam rekao, izbacili iz „Bota e Re“. Dakle, imali smo strpljenja, hrabrosti i entuzijazma. Naravno, bilo je i neke nacionalne euforije. Sećam se kada sam 1978. godine bio novinar, pratio sam sve manifestacije koje su se održavale povodom sto godina Prizrenske lige. Obeležena je stota godišnjica Prizrenske lige, obeležena je u Albaniji, ali je obeležena i ovde; paralelno i ovde. I ovde je obeležena dosta dobro jer joj je sama država davala značaj. Jer je postojala ideja da će Albanci sa ove strane da stvore posebnu naciju. Moram da kažem da je i u jeziku bilo takvih problema, dakle bilo je takvih inicijativa.

Sedamdesetih godina, dakle, ja sam kao i svi mladi imao neku vrstu entuzijazma. Imao sam neku ideju da ovde može da se uradi nešto. Jer možemo da budemo kakvi jesmo, kakvi smo, ali možemo i da napravimo nešto od sebe. I da, mogu da kažem da smo imali neko samopouzdanje. Osamdesete su za nas bile godine buđenja iz iluzije. Za one koji su imali iluziju da će nešto da se uradi, da mogu da se integrišu u Jugoslaviju, to više nisu imali. Nije više bilo ničega jer su se rušili i brakovi, bilo je brakova, bilo je ljudi koji su bili oženjeni Srpkinjama ili obrnuto ali većina je... brakovi su se raspadali. Budimo realni po ovom pitanju, sukob je otišao toliko daleko da se nije mislilo da je toliko dubok. Smatralo se da su se mišljenja dosta uskladila, ali je 1981. godina iznela na videlo jednu katastrofu, međunacionalne odnose i iluzije ljudi. Više nije bilo iluzija ni o čemu. S druge strane, što se Albanaca u Jugoslaviji tiče, više niko nije imao poverenja u Albance u Jugoslaviji. I nisu više bilo samo Srbi, iako se danas govori drugačije naravno. Bili su i Hrvati, i Srbi, i Slovenci, i Bošnjaci, i Makedonci, svi su osećali mržnju prema Albancima...naravno da su Srbi bili glavni u tome, ali su svi bili korifeji. Korifeji su bili Srbi, ali u osnovi su bili svi, bez razlike.

Postojala je mržnja prema Albancima koja je podigla celu Jugoslaviju na noge, bez izuzetka. Sada kažu da su Crnogorci bili drugačiji... ne... svi su, bez izuzetka, imali isti stav. Dakle, srušile su se iluzije ljudi. Posebno kod onih Albanaca koji su verovali da mogu da se integrišu u Jugoslaviju. S druge strane, prekinuti su odnosi sa Albanijom – kulturne veze sa Albanijom. Prekinuta je arterija koja je imala, koja je bila vitalna za Albance na Kosovu i Albance u Jugoslaviji zato što je time počelo raspadanje i uništavanje institucija, odnosno njihova slavizacija. Na izvanredan način, brzo, munjevito i bez ikakve alternative. Uvođenje državne kontrole, slavizacija, upravljanje i s druge strane prekid veza sa Albanijom. Prekidanje te vitalne arterije, bile su to najteže godine, ja ih vidim kao godine... dok su devedesete bile haotične godine koje ne znam kako da nazovem. Osamdesete su bile jako teške godine. U tom smislu, dakle, mi smo bili... ostali smo potpuno saterani u ćošak, govorili su ovi političari, „mišja rupa, trista puta se ne nalazi“ (nerazumljivo), to je dakle značilo da budemo pod velikim pritiskom, pod pritiskom mržnje, pod političkim pritiskom, pod pritiskom hapšenja, pod ideološkim pritiskom, postojao je potpuni nedostatak perspektive. S jedne strane je to bilo dobro, srušile su se iluzije, nije više bilo iluzija da bilo šta može da se učini sa ovom zemljom i ovom državom.

Obavezno je morala da se traži nova perspektiva, za te ljude je morala da se traži nova perspektiva. Obavezno su morali da se orijentišu... Nije bilo više kuda, trebalo je da se usmerimo prema svom identitetu i nacionalnim integritetu, nije bilo druge alternative. Komunizam nije bio bitan, ideologija nije imala nikakav značaj. Sada daje značaj jer je bio komunizam, bio je komunizam, komunizam od... uzimajući u obzir period od liberalizacije sedamdesetih godina i dalje, komunizam više nije predstavljao ništa. Nacionalno pitanje je bilo glavno pitanje i to nacionalno pitanje je postepeno počelo da regrutuje ljude. Postojale su dve perspektive, ljudi su se okupljali i približili Albaniji koja je odbijena, sa kojom su prekinute veze. Ljudi, kada je govorio Enver Hodža, kada je održavao partijski

kongres odmah nakon 1981. godine, ljudi su ipli u Đakovicu, pola Prištine je otišlo u Đakovicu, jer je tamo mogao da se prati signal albanske televizije. Nije da im je nedostajao Enver Hodža, želeli su da znaju šta se događa, koji je stav Albanije na partijskom kongresu, koji je stav Albanije prema Kosovu, u tome je bio problem.

Osamdesete su bile takve, bile su jako teške i jako naporne, ali su istovremeno bile mobilisjuće zato što su se počistile mnoge stvari, stvari su se jasno odredile. S jedne strane, bilo je... ali bilo je i nešto što moram da kažem usred... sve što je bilo albansko je postalo dobro, to je bila ta smešna strana ove situacije, ne samo smešna već i štetna naravno, zato što je došlo do neodrživog jedinstva, jer nije došlo do definisanja vrednosti. Homogenizacija je prevazišla novi nivo normalnosti jedne normalne zemlje sa normalnim ljudima. Ne mogu svi ljudi, svi Albanci da budu dobri.

To je problem homogenizacije, svi Albanci su postali... S jedne strane je bila vlast sa svojom poznatom diskriminacijom i svojim poznatim instrumentima koji se naravno nisu sprovodili kod njih... iza toga su mogli da stoje Srbi, ali glavne zadatke u institucijama su obavljali sami Albanci. Podelu su napravili sami Albanci, oni su preuzeli stvari koje su bile bizarne, koje su bile niske. Naravno, to su bile stvari koje... stvari su bile čiste, ali s druge strane nisu bile čiste u homogenizaciji Albanaca. U tom trenutku možda je i bilo potrebno jer su činili zajednički front, svi... sve albansko je bilo dobro. Svi su bili dobri u tom trenutku, što je naravno nerealno, ali to je tako bilo. Dakle došlo je do velike homogenizacije stanovništva.

I sada, ti ljudi, postalo je vidljivo da je ta homogenizacija i oštra protivrečnost između države i velikog dela stanovnika i između nosilaca vlasti na Kosovu i stanovništva s druge strane, stvorila velike podele i velike drame čak unutar porodica. Bilo je porodica koje su bile podeljene, bilo je problema u porodicama, sin bi bio protiv oca, bilo je takvih slučajeva. Na neki način su se odrekli ljudi koji su bili bliski vlastima, počeli su da ih mrze politički. Dakle, stvoren je zajednički front, s jedne strane unifikacija i nacionalna homogenizacija, a s druge strane jasno udaljavanje onih koji su bili suprotstavljeni. I zaoštrena je situacija, postala je jako oštra, i znalo se da takvo stanje ne može dugo da se nastavi. Trajalo je do kraja osamdesetih. Krajem osamdesetih je počelo ono što već znamo.

Kaljtrina Krasnići: Vi ste takođe pisali tokom osamdesetih. O čemu ste pisali?

Mehmet Kraja: Osamdesetih godina sam napisao roman koji sam spomenuo, video sam policiju i pisao roman o Srednjem veku. Nastavio sam normalno da pišem, pisao sam drame, napisao sam dramu „Hana prej letre“ (Mesec od papira) koja iako je nagrađena na konkursu „Katerina Josipi“ nije izvedena jer je spominjala demonstracije... pravila je takvu aluziju. Dakle, kao što sam rekao, govorili smo u metaforama, i ovo je bila jedna takva priča. Dakle, uglavnom je to bila književnost koja je služila tome, ali naravno paralelno s tim smo imali i publicistiku. U to vreme ne mogu da kažem da je postojala publicistika... ali krajem osamdesetih godina je došlo do oživljavanja, situacija je oživela i to je počelo javno da se izražava. Nezadovoljstvo se nije izražavalo, ali postepeno sve veći nacionalni otpor i nezadovoljstvo stanjem stvari. To je bio početak, dakle početak političkog pokreta krajem tih godina... zato što je devedesetim godinama nešto prethodilo, i to je ono što sam vam rekao. To je period teške represije, osamdesetih dakle dolazi i do urušavanja sistema, krajem osamdesetih godina, ne početkom devedesetih, već početkom osamdesetih. Krajem osamdesetih godina je počeo raspad.

Snovi

Mehmet Kraja: Ne mislim nikad o tome da je život takmičenje, nije... Život je normalan proces. Ja gledam normalno na život, ne postavljam uslove. Nikada sebi nisam određivao ciljeve. Radio sam ono što sam znao da radim i radio sam ono što sam mogao da radim, i radio sam ono što sam znao najbolje da radim, ja sam pisac. U suštini, pisao sam i ta zapažanja, znam da ona ponekad ne odgovaraju naučnoj kritici kako bi neko mogao da kaže. Ne odgovaraju naučnoj kritici, ali mene nije briga ako ne odgovaraju naučnoj kritici, zato što sam ja pisac. Pisac kao takav, iako bez obzira na to što vodim redovan život, bez obzira na što radim redovan posao ili se trudim da radim redovan posao, ponašam se kao lojalan građanin, kao miran građanin; ipak, ja sam pisac. I mislim, sebi ne mogu da postavim takva ograničenja ili potrebu da prevaziđem šta ja znam, šta ja znam, sebe. Ja imam svoje ambicije, njih ni malo ne krijem, ali se trudim da te ambicije budu realne i trudim se da se ponašam prema sebi kao da je to neko drugi.

Dakle, ja kažem: „Da, ovo sam ja“, nije mi žao što sam to što jesam. Očigledno je bila takva sudbina da sam to što jesam. Nemam nikakvih pretenzija u tome. Nije me briga da li je ovako dobro ili nije dobro. Nastavljam ovakav kakav sam, ne žalim ni za čim.